

MARCIN KAMLER
(Warszawa)

POCZĄTKI KRYZYSU SIŁ WYTWÓRCZYCH NA WSI WOJEWÓDZTWA
KALISKIEGO W KOŃCU XVI I PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU*

W literaturze monograficznej poświęconej dziejom wsi polskiej w XVI czy XVII w. do zjawisk niezwykle rzadkich należą prace, które obejmują swym zakresem różne typy własności ziemskiej. Z tym większym uznaniem należy więc przyjąć publikację Andrzeja Nowaka, która omawia sytuację gospodarstwa wsi woj. kaliskiego w latach 1580—1655 zarówno w dobrach królewskich, jak duchownych, szlacheckich i magnackich. Tabelaryczne zestawienia, w których wyodrębniono poszczególne typy własności oraz konstrukcja pracy pozwalają na porównanie specyfiki sytuacji i tendencji rozwojowych każdej z omawianych kategorii, dając równocześnie obraz całokształtu stosunków na badanym terenie. Autor tropi symptomy stagnacji, a idąc w głąb XVII w. — kryzysu wiejskich sił wytwórczych głównie na gruncie gospodarstwa wiejskiego; sytuacja folwarków interesuje go w dużo mniejszym stopniu. Ponieważ jednak trudno jest obie te sfery oddzielić od siebie, bowiem przemiany dokonujące się na wsi ściśle oddziaływały na sytuację folwarków, dlatego też obserwacje i wnioski Nowaka, dotyczące głównie sytuacji chłopów, są również ważne dla poznania położenia, możliwości ekonomicznych i kierunków rozwojowych folwarku.

Autor po omówieniu liczebności osad i struktury feudalnej własności ziemskiej szczególnie wiele miejsca poświęcił wielkości oraz strukturze gospodarstw chłopskich, kwestii pustek (zwłaszcza ich rozmiarom i sposobom użytkowania), wyposażeniu technicznemu gospodarstw chłopskich, sile roboczej i sprzężajowi, jakim dysponowały, a także zmianom w zaludnieniu wsi oraz strukturze społeczno-zawodowej ludności chłopskiej. Z problematyki dotyczącej bezpośrednio folwarków poruszono w zasadzie jedynie sprawy związane z ich liczebnością oraz arealem. Warto zwrócić uwagę na rezultaty uzyskane dla dóbr szlacheckich, bowiem jest to typ własności w znikomym tylko stopniu zbadany i każda nowa publikacja ma szczególne znaczenie¹.

Istotnym problemem badanego okresu jest sprawa pustek; przyczyny ich powstawania, rozmiary oraz sposób wykorzystania rzutują w poważnym stopniu na ocenę stosunków wiejskich. Autor w 321 spustoszonych wsiach szlacheckich w czterech powiatach woj. kaliskiego w połowie XVII w. stwierdził 43,8% łąnów pustych

* Andrzej Nowak, *Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1975, ss. 247.

¹ Wyekspozowanie tej części materiału wydaje mi się tym ciekawsze, iż od lat zajmuję się właśnie problematyką folwarku szlacheckiego w Wielkopolsce w latach 1580—1655. Efekty moich badań, w których nie zdążyłem już wykorzystać recenzowanej tu pracy (poza nielicznymi wzmiankami, dodanymi w drukarskiej korekcie), są zawarte w *Folwarku szlacheckim w Wielkopolsce w latach 1580—1655*, Warszawa 1976 oraz w art. *Chłopi w dobrach szlachty wielkopolskiej* [w:] *Spółeczeństwo staropolskie*, praca zbiorowa, Warszawa (w druku). Szczególnie cenna wydaje mi się możliwość porównania rezultatów, które dotyczą niekiedy identycznie postawionych pytań, a które zostały uzyskane równocześnie (a więc bez obawy sugestii czy wysnuwania wniosków z lektury zbliżonej tematycznie pracy), innymi metodami i na nieco innym materiale źródłowym.

(s. 88, tab. 25); przyjmując, że znajdowały się one w 1/3—1/2 wszystkich wsi dochodzi do wysokiego szacunku 25—30% łąnów pustych dla ogółu dóbr szlacheckich. W badanych przeze mnie wsiach z terenu całej Wielkopolski w pierwszej połowie XVII w. spustoszeni chłopci stanowili około 30—40% ogółu poddanych wsi, w których wystąpiły pustki. Jednakże szacunki dotyczące ogółu wsi (a więc z uwzględnieniem i tych, w których spustoszonych nie zanotowano) dowodzą, że spustoszeni chłopci nie przekraczali 8—15% (przeciętnie zapewne 10—12%) ogólnej liczby ludności chłopskiej. (Przy czym więcej było ich w Wielkopolsce zachodniej, nieco mniej w części wschodniej).

Wydaje się, że autor zbyt pesymistycznie przyjmuje występowanie pustek w 1/3—1/2 wsi województwa; w badanych przeze mnie wsiach Wielkopolski zachodniej (woj. kaliskie i poznańskie) odsetek ten dla lat 1631—55 wyniósł tylko 28,4%. Można także zastanawiać się, czy nie należałoby mocniej zaakcentować możliwości celowego zawyżania stanu łąnów pustych przez podatników w juramentach, stanowiących podstawę obliczeń, a co tym samym zmusiłoby do dalszego obniżenia tych szacunków. Autor wykazał znaczną rolę folwarków szlacheckich w zagospodarowaniu łąnów pustych; w latach 1580—1605 prawie połowa ich znajdowała się w uprawie chłopskiej, a ok. 35% w uprawie folwarcznej (s. 98). W połowie XVII w. sytuacja uległa odwróceniu: udział chłopów w użytkowaniu pustek zmniejszył się tak dalece, że mimo równoczesnego pewnego ograniczenia uprawy łąnów pustych przez folwark, użytkował on ich znacznie więcej niż chłopci. Niewątpliwie też zgodzić się trzeba z autorem, że postępujący w głąb pierwszej połowy XVII w. wzrost pustek był wyraźnym symptomem narastającego kryzysu w polskim rolnictwie.

Ze sprawą wykorzystania łąnów pustych ściśle wiąże się kwestia arealu folwarków szlacheckich. Porównanie rezultatów badań A. Nowaka (s. 120) z uzyskanym przez mnie zawiera tab. 1.

Tabela 1

A. Nowak		M. Kamler			
Okres	Średni areal w łąnach	Okres	Średni areal w łąnach		
			Wielkopolska wschodnia	Wielkopolska zachodnia	Wielkopolska ogółem
1580	4,0	1580—1605	4,1	3,9	4,0
1620	4,3	1606—1630	4,1	4,7	4,4
1653	4,7	1631—1655	5,8	6,5	6,2

Daje się tu zauważyć wyraźną zgodność ogólnej tendencji wzrostu. Zbieżne przeciętne (mimo całkowicie odrębnych metod obliczania) dotyczą zwłaszcza dwóch pierwszych okresów; w latach po 1630 r. w badanym przeze mnie materiale wystąpił wyraźny, gwałtowny wzrost przeciętnej powierzchni folwarków szlacheckich, odbiegający od rezultatów A. Nowaka, który sygnalizuje zahamowanie wzrostu już po latach trzydziestych XVII w. (s. 120 n.). Jednakże rozbieżność ta nie podważa zasadniczego wniosku o wyraźnym zaostrzeniu się kryzysu na wsi wielkopolskiej w drugiej ćwierci XVII w. Wydaje się, że znaczny wzrost arealu folwarków bynajmniej nie świadczy o ich rozkwicie. Nadmierne powiększanie obszaru folwarków może stanowić rezultat trudności finansowych szlachty, dążącej za wszelką cenę do powiększania dochodów. Pociągało ono jednak za sobą narastanie niedoborów pańszczyźnianej siły roboczej i konieczność uzupełniania jej kosztowną pracą najemną, obniżającą dochodowość majątków. Potwierdza się natomiast obserwacja autora, że areal folwarków w północnej części woj. kaliskiego (pow. nakielski i kcyński) był przeciętnie większy niż na południu (pow. kaliski). Zastana-

wiając się nad przyczynami rozbieżności szacunków wzrostu areалу w okresie 1630—55 wydaje się, że autor nie docenia zjawiska włączania do folwarków części zagospodarowanych ról chłopskich; stąd przecież bierze swą genezę — oczywiście oprócz pustoszenia — wyraźne zmniejszanie się średniej wielkości gospodarstw chłopskich, obliczone przez A. Nowaka orientacyjnie, z 0,85 łana w końcu XVI w. do 0,68—0,72 łana w połowie XVII w. (s. 72), oraz dość gwałtowna zmiana struktury społeczno-zawodowej ludności chłopskiej (spadek odsetka kmieci i zagrodników, o czym niżej).

Wyraźnym objawem narastającego kryzysu było coraz słabsze wyposażenie chłopów w inwentarz żywy. Obserwacje poczynione w tym zakresie przez Nowaka i przeze mnie są nieco odmienne. W materiale dotyczącym woj. kaliskiego wystąpił stały spadek wyposażenia kmieci w zwierzęta robocze (s. 143, tab. 35). Tymczasem w badanych przeze mnie inwentarzach okres do mniej więcej początku lat trzydziestych XVII w. charakteryzował się dość znacznym wzrostem wyposażenia kmieci w sprzężaj; wyraźne załamanie i regres w tym zakresie nastąpił dopiero w latach trzydziestych i czterdziestych (tab. 2, liczby dotyczą łącznie wołów i koni).

Tabela 2

Okres	A. Nowak woj. kaliskie	M. Kamler		
		Wielkopolska wschodnia	Wielkopolska zachodnia	Wielkopolska ogółem
1580—1605	6,3	4,0	5,6	5,4
1606—1630	5,8	5,6	7,5	6,6
1631—1655	5,5	5,2	6,7	5,7

Pogorszenie się wyposażenia kmieci w sprzężaj w pierwszej połowie XVII w. jest jednak wyraźne, można się jedynie zastanawiać, czy załamanie nastąpiło już w pierwszym czy dopiero w drugim ćwierćwieczu. Wprawdzie autor podkreśla, że spadek wyposażenia w zwierzęta robocze był zbliżony do ubytku areалу przeciętnego gospodarstwa kmieckiego (s. 150 n.), co mogłoby sugerować, że możliwości uprawy tych gospodarstw pozostały niezmienione, jednak należy pamiętać o szybko rosnącym wymiarze pańszczyzny sprzężajnej, absorbującej coraz więcej wołów i koni chłopskich. Nastąpiło też wyraźne pogorszenie się wyposażenia gospodarstw kmieccych w krowy, świnie i owce, w okresie od 1580 do 1655 r. przeciętnie o około 30% (s. 151).

Na poparcie twierdzenia o ogólnym regresie sił wytwórczych na wsi autor stara się wykazać, że pogorszeniu uległo również wyposażenie gospodarstw chłopskich w narzędzia rolnicze (s. 134 n.). Opinia ta jest bardzo prawdopodobna i wypływa logicznie z przekonania o regresie, stwierdzonym w innych dziedzinach gospodarki, jednak nie poparta żadnym materiałem liczbowym (bo do gospodarki chłopskiej go nie ma) musi pozostać tylko hipotezą.

Zbliżone rezultaty uzyskano w badaniu struktury społeczno-zawodowej ludności w dobrach szlacheckich. Wyraźnie wystąpiła tendencja zmniejszania się odsetka kmieci i zagrodników przy równoczesnym wzroście wszystkich innych kategorii. A. Nowak dla woj. kaliskiego uzyskał (s. 193, tab. 47) spadek odsetka kmieci z 62,8% w okresie 1580—1605 do 58,0% w okresie 1606—30 i do 46,7% w latach 1631—55, podczas gdy moje obliczenia dotyczące Wielkopolski zachodniej przyniosły w tychże okresach wartości 62,0%, 47,8% i 40,9%. Dla zagrodników autor ten uzyskał 28,7%, 25,5% i 23,1%, zaś moje badania przyniosły 27,0%, 24,3% i 21,3%. Świadectwem ewolucji modelu folwarku szlacheckiego, zmuszonego do powiększania uprawy własnej, w miejsce pańszczyźnianej, są liczby dotyczące wzrostu od-

setka służby folwarcznej. Według badań A. Nowaka odsetek ten powiększał się w kolejnych okresach z 1,8% do 4,7% i do 12,3%, a według moich obliczeń, obejmujących całą Wielkopolskę zachodnią — z 3,8% do 5,5% i aż do 15,1% ogółu ludności chłopskiej. Posiadany przeze mnie materiał całkowicie potwierdził też szczególnie liczne występowanie ratajów w powiatach północnych — w pow. kcyńskim otrzymałem rezultat 47,1% folwarków drobnoszlacheckich utrzymujących ratajów, w pow. nakielskim 44,4%, w pow. poznańskim 42,1%, podczas gdy np. w pow. kaliskim tylko 10,8%. Zgodne są także obserwacje dotyczące gwałtownego wzrostu ogólnej liczby tej kategorii ludności. Według obliczeń A. Nowaka w latach 1580—1605 w woj. kaliskim 1 rataj występował na 7 wsi, w okresie 1606—30 — na 2,6 wsi, a 1631—55 — już na 1,1 wsi (s. 209, tab. 51)². Analogiczne obliczenia dla Wielkopolski zachodniej przyniosły w kolejnych okresach 1 rataja na 8, 6 i 1,8 wsi; pamiętać przy tym należy, że wyniki z woj. kaliskiego dotyczą ogółu dóbr szlacheckich, natomiast moje — tylko wsi drobnoszlacheckich.

Można mieć trochę żalu do autora, że omawiając ewolucję struktury społeczno-zawodowej, a także ogólny spadek bezwzględnej liczby ludności chłopskiej, szacowany przez niego w całym okresie 1578—1651 na około 22—25% (s. 185), zbyt słabo zaakcentował skutki tych zmian dla gospodarki folwarcznej. Zmniejszanie się ogólnej liczby chłopów, a jeszcze szybsze kmieci i zagrodników, dostarczających podstawowej ilości pracy pańszczyźnianej, przy równoczesnym wzroście średniego areалу folwarków, musiało potęgować niedobory darmowej siły roboczej i zmuszać szlachtę do korzystania w coraz większym stopniu z kosztownych pracowników najemnych i do utrzymywania znacznej liczby własnego sprzężaju. Wynikający stąd spadek dochodowości folwarków szlacheckich, który — jak należy przypuszczać — wpływał hamująco na działalność inwestycyjną właścicieli, należy chyba również zaliczyć do objawów ogólnego regresu wsi wielkopolskiej w pierwszej połowie XVII w. Niewątpliwie też słuszny jest wniosek autora, że zjawisko to było szczególnie zaawansowane w dobrach mniejszych, zwłaszcza drobnej i średniej szlachty (s. 221). Folwarki szlacheckie, egzystujące w małych jednostkach gospodarczych, jakie stanowiła jedna, rzadziej dwie wsie, a dość powszechnie tylko część wsi, wywierały znacznie silniejszą presję na poddanych niż folwarki gospodarujące w dużych kompleksach dóbr ziemskich. O wiele większe trudności napotykał rozwój terytorialny folwarków drobnoszlacheckich, nieporównywalnie skromniejsze były ich zasoby pańszczyźnianej siły roboczej, a stąd szybszy wzrost wymiaru przymusowych robocizn, świadczeń transportowych itp., o wiele mniejsze możliwości zapewniania sobie dogodnego zbytu; istotne znaczenie miały też wyniszczające skutki krótkoterminowych dzierżaw i zastawów, tak często spotykanych w majątkach szlacheckich.

Książka A. Nowaka, dowodnie wykazując przybierające na sile oznaki regresu gospodarczego wsi we wszystkich typach własności, jest niewątpliwie poważnym osiągnięciem autora. Mimo pewnych różnic w szczegółach wyników badań, które, jak sądzę, w znacznej mierze wynikają z częściowo odmiennej podstawy źródłowej oraz innych zasięgów terytorialnych, podstawowe nasze wnioski są w pełni zgodne. Zarówno omawiana praca, naświetlająca problematykę kryzysową raczej od strony ludności chłopskiej, jak i rezultaty badań recenzenta, dotyczące głównie gospodarki folwarcznej, bezspornie dowodzą istnienia na wsi wielkopolskiej w pierwszej połowie XVII w., a nawet już na początku tego stulecia, wyraźnego regresu gospodarczego. Regres ten obejmując i gospodarkę chłopską, i folwarczną przyczynił się w sposób istotny do głębokiego i długotrwałego załamania rolnictwa Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.

² Autor omawiając tab. 51 myli się w obliczeniach, bowiem w latach 1580—1605 1 rodzina pracowników folwarcznych przypadała nie na 2,5, lecz na około 4,4 wsi (83 wsie, 19 rodzin).